

Clara Royer

Beszélgetések Fejtő Ferencsel

2003. november 21., 2004. december 23.

Clara. Royer.: Ismerte Ön Radnóti Miklóst?

Fejtő Ferenc: Igen. Nagyon jó barátok voltunk, de sokat vitatkoztunk. Radnóti mindig azt mondta magáról, hogy semmi köze a zsidókhöz, ő magyar és katolikus.

C. R.: Mikor találkozott vele először?

F. F.: Még diákkorában ismertem meg, mielőtt Fifivel, élete nagy szerelmével összeházasodtak volna (nem emlékszem a rendes nevére, mindenki Fifinek hívta¹). Radnóti a szegedi egyetemre járt, ahol a *Szegedi ifjak*² nevű csoporthoz csatlakozott. Hozzájuk tartozott többek között Buday György grafikus és Ortutay Gyula etnográfus is.

C. R.: Ez az irányzat közel állt a népi írókhoz?

F. F.: Nem. Eleinte nem. A *népiek* később jöttek, a harmincas évek elején. Ortutayt a parasztlakozók kezdték érdekelni. Ez a csoportosulás elég vegyes volt: volt köztük egy nagy szociológus és közgazdász, Erdei Ferenc, aki közel állt a kommunistákhoz – a háború után egyébként kommunista lett belőle. Veres Péternek volt jó barátja. Ezek a fiatalok mind antikapitalisták voltak.

C. R.: Radnóti Miklóssal voltak vitáik ebben az időben?

F. F.: Nem, nagyon jól kijöttünk egymással. A feleségeink is nagyon jóban voltak. Én nem voltam *népi*, de nem volt bajom velük. Ideológiai szempontból a marxi szocializmus realistábbnak tűnt, mint a *népi* ideológia, amelyik ragaszkodott ahhoz, hogy mivel az 1918-as polgári demokratikus forradalom megbukott, a reakcióban kell meghozni a reformokat. Meg voltak győződve róla, hogy az agrárreform hozza majd a megváltást, és hogy a parasztlakozók az igazi magyar faj. Tévedtek, mert a magyar parasztlakozók

már rég nem tiszta magyarok voltak. Mi, urbánusok küzdöttünk ezen eszmék ellen. Nevetségesnek találtuk azt a szemléletet, miszerint a nagy földbirtokosok – a hazafiasság nevében – feláldozzák majd a földjeiket, amikor ők is ugyanúgy függték a kapitalizmustól.

C. R.: Radnóti nem maradt meg sokáig *népiek*.

F. F.: Nem, őt nem győzte meg ez az egész ideológia. Főleg a barátait vonzotta ez az irányzat, és akik azt gondolták, hogy ha megszabadulnak a zsidóktól és a munkásosztály szocdem részétől, akkor egy új magyar paraszti elitet lehet létrehozni.

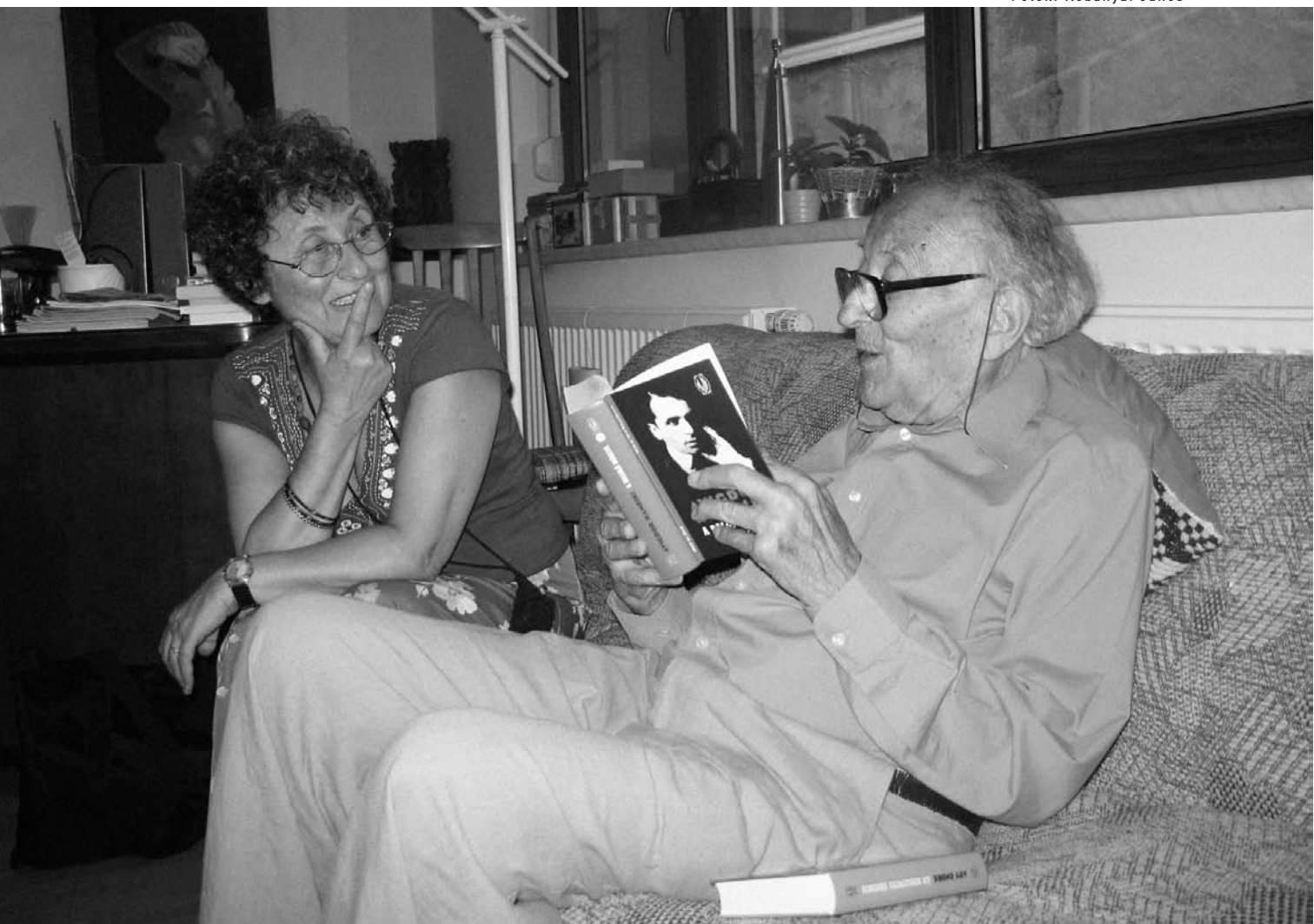
C. R.: Radnóti ráadásul zsidó volt. Ön szerint miért került mégis közel antiszemita írókhoz?

F. F.: Radnóti teljes mértékben asszimilálódni akart a magyarokhoz. Azokban a barátaiban látta példaképét, akik a horthysta nacionalizmustól megszabadulva akartak forradalmat csinálni Magyarországon. Elsősorban meg akarták menteni az országot a liberális és demokratikus Nyugat „fertőjétől”. Hiába érezte, hogy ez a fajta beszédmód nem elég stabil, Radnóti naiv volt. Emlékszem, egyszer elvittem őt a szociáldemokrata *Népszavá*hoz, ahol aztán meg is jelentek versei. A *Szép Szóba* is be akartam vonni, ami nem volt kifejezetten dogmatikus, mégis a magyar középosztályra támaszkodott. Megjelent itt is pár verse, de nem lett állandó munkatárs. Nem szerette a *Szép Szót*. Nekem egyébként már korábban feltűnt Radnóti: egy nap fölkeresett 12 fiatal magyar költő, hogy közös kötetükhöz írjak előszót. Köztük volt ő is, akiről rögtön tudtam, hogy mind közül a legtehetségesebb.

C. R.: Radnóti nagyra tartotta József Attilát, írt is egy verset a halálára. Volt némi hatása a fiatal költő társra?



Fotók: Kőbányai János



F. F.: Hát József Attila nem becsülte különösen nagyra a költészetét. Radnóti akkor még nem volt akkora költő, mint később. Attilát nem érdekelte különösebben.

C. R.: Az előbb azt mondta, nem a *népi-urbánus-vita* miatt vitatkoztak annyit Radnótival...

F. F.: Nem, hanem mert letagadta, hogy köze van a zsidósághoz. Magyaroknak lenni számára azt jelentette, hogy el lehet teljesen törölni a múltat, el lehet felejteni, hogy az apja, a nagyapja zsidó volt, és annyira megtagadni a zsidóságot, ami már-már az antiszemitizmus határát súrolja. Sokat beszélgettünk erről a választásáról, mindig barátian. Ezek a beszélgetések sehol nem jelentek meg, szemben a Veressel való vitáimmal. Radnóti nem volt igazán erős az ideológiákat illetően, ő igazi költő volt.

C. R.: Radnóti nem tekintette magát zsidó költőnek.

F. F.: Nem. Olyan volt, mint Szent Pál a damaskuszi látomása után, amikor Pál lett belőle.

C. R.: Mindabból, amit mond, két kérdés merül fel bennem. Az egyik a Krisztustól való megbűvöltség, ami több magyar zsidó íróra is jellemző. Pap Károlyt is megigézte Jézus.

F. F.: Ezt a fajta keresést abszolút megérttem. Én 15 éves koromban tértem meg³, holott normálisan csak 18 évesen lehet. Magam is buzgó hívő voltam, annyira, hogy a rabbi is kitagadott. De soha nem tagadtam meg a zsidóságomat, és azt sem mondtam, hogy az őseim nem voltak rabbik. Radnóti rokonai közt is voltak rabbik. Radnóti is, én is be akartuk ágyazni magunkat a magyar kultúrába. Én mindig úgy gondoltam, hogy ehhez kellene a zsidó gyökereim. Pap Károly Shylockként látta a zsidót, vagyis az Aranyborjú-vallás szimbólumaként.

C. R.: Őt ismerte?

F. F.: Pap Károlyt? Nem, nem ismertem. Jó író volt, érdekes is, de a könyve nem tetszett.

C. R.: A *Zsidó sebek és bűnökre* gondol?

F. F.: Igen. Úgy éreztem, túl sok hitelt ad az olyan zsidóellenes érveknek, hogy a zsidók fős-

vények, futnak a pénz után... Saját elképzelése szerint használta ezeket. Az volt az érzésem, hogy ez a könyv engem is támad. Pap képtelen volt megérteni, hogy az ember lehet egyszerre magyar és zsidó.

C. R.: Úgy gondolja, hogy ez a könyv zsidóellenes?

F. F.: Igen. Egyébként a *népiek* nagyon szerettek. A par excellence zsidó, akire azért volt szükségük, hogy mea culpázzanak a saját nemzetük miatt. A *népiek*nek megvoltak a saját zsidóik, mint Sárközi, aki hajlíthatatlan volt. Vagy az egyik vagy a másik táborhoz csatlakozott az ember⁴. Nekem azért kellett szakítanom Illyéssel, mert én a *Szép Szó*hoz tartoztam. Sárközi miatt!

C. R.: Ez az elutasítás ezek szerint gyakori volt a zsidó származású írók részéről?

F. F.: Azt hiszem, igen. Theodor Lessingnek van egy nagyon érdekes könyve, *A zsidó öngyűlölet*. Ez nagyon igaz a harmincas évek Magyarországra is. Voltak zsidók, akik pénzelték antiszemita újságokat. Annyira asszimilálódtak, hogy antiszemiták lettek... Biztos ismeri Füst Milánt, a nagy zsidó költőt. Már Párizsban voltam, amikor elküldte a legújabb verseskötetét. Csodálatos volt. Megírtam neki, mennyire tetszik a könyve, de hozzátettem: „Dávid zsoldárának a nyelvezete a Te stílusodban annyira hatásos, hogy szerintem, ha bibliai héber nyelven írtad volna, még szebbek lennének.” Dühösen válaszolt: „Hagyjál békén a zsoldáraiddal, magyar költő vagyok, és kész!” Pedig a költészetében és az egész művészetében keveredik a zsidó és a magyar vonás. Egyébként nagyon örülök, hogy azzal a nővel, akit akkoriban szerettem, lefordítottam a legszebb könyvét: *A feleségem történetét*.

C. R.: Meglep, amit mesél. Én pont rátaláltam egy Füst Milán–Komlós Aladár-vitára, ahol Füst szemére hányja Komlósnak, hogy lenézi a zsidó írókat, holott maga is zsidó. Komlós pedig hangsúlyozza, hogy ő magyar irodalomkritikus⁵.

F. F.: Ez nem kizárt. Komlósban is megvolt ez a zsidó kisebbségi érzés. Úgy érezte, vétkezik azzal, hogy beírja magát a magyar irodalomba. Asszimilációellenes volt, a zsidó írók

többségét kritizálta. Pap Károlyhoz közel állt, aki viszont nekünk, urbánusoknak hányta a szemére, hogy túl hevesen harcolunk az antiszemitizmus, a fasizmus ellen, és ő nem vett részt ebben a harcban.

C. R.: De 1940-ben viszont ő is felocsúdott, és megpróbálta összeszervezni a zsidó írókat, és az *Ararát* című évkönyvnek lett a főszerkesztője⁶.

F. F.: Igen. A mi generációnk tele van paradoxonnal. Ekkor már nem voltam Magyarországon. Annyit tudok, hogy egy nagypolgári zsidó csoporttal és néhány intellektuállal sikerült Komlóst megmenteni és Svájcba vinni. Amikor megtudta, mi történt a magyarországi zsidókkal, ő volt a családjában az egyetlen túlélő. Ahogy az enyémet, az ő családját is kiirtották. De én nem akartam megtagadni Magyarországot 1945-ben, ő viszont nem akart hazamenni. Levelezésünkben meg is írtam neki, hogy Kosztolányitól, Móricztól vagy Bartóktól távol állt a fasizmus, és hogy ők a zsidók barátai voltak. Végül is sikerült meggyőződnöm, hogy hazamenjen. A paradox az egészben az, hogy végül én lettem emigráns. 1945–1947 között hittem abban, létre lehet hozni egy demokratikus Magyarországot. Ezekben az években komolyan reménykedtünk ebben. Az egész háború alatt arra készültem, hogy visszamegyek Magyarországra, francia szerzőket fordítottam magyarra. Franciaországban gaulle-ista voltam és csatlakoztam az ellenálláshoz. Tudja, miért nem mentem mégsem haza, annak ellenére, hogy szociáldemokrata barátaim felajánlottak egy államtitkári állást az Oktatási és Kulturális Minisztériumnál? Mert 1946-ban egyszer csak rájöttem, hogy a demokráciát el fogják fojtani, és hogy nemsokára nem léphetjük át az országhatárt. Rajk megkérdezte tőlem: „De te miért nem jössz haza?” „Figyelj – mondtam neki –, előbb leszek házmaster Párizsban, mint miniszter Magyarországon.” Ez a döntés mentette meg az életemet.

C. R.: Mégis, Magyarországon érzi otthon magát.

F. F.: Igen. Teljesen asszimilálódtam. Szerelmes voltam a magyar nyelvbe és kultúrába, amit a mai napig a szívemben őrzök.

C. R.: Ön szerint a zsidó írók miért maradtak hűek ahhoz a Magyarországhoz, amelyik olyan ellenséges volt velük?

F. F.: Tudja, a petőfik, az aranyok és a kosuthok generációja tárt karokkal várta zsidó testvéreiket, mert tudták, mennyire lelkesednek a magyar kultúráért. A magyar reformkor, az 1825–1848 közötti időszak nagyszerű volt. Egyébként az összes magyar zsidó, akivel találkozni szoktam Jeruzsálemben, erősen kötődik Magyarországhoz. Két éve voltam Izraelben, ahol azt láttam, hogy továbbra is Bartókot hallgatnak és József Attilát olvasnak. A svábok is engedtek a magyar kultúra csábításának. Sok olyan német van, aki megvált a saját kultúrájától, és beilleszkedett a magyar kultúrába. Jó példa erre Herczeg Ferenc, a konzervatív író. Mindannyian megtértünk ehhez a kultúrához. A cionizmus és az asszimiláció között kellett választani.

C. R.: Pedig a cionizmus nem volt túl erős Magyarországon.

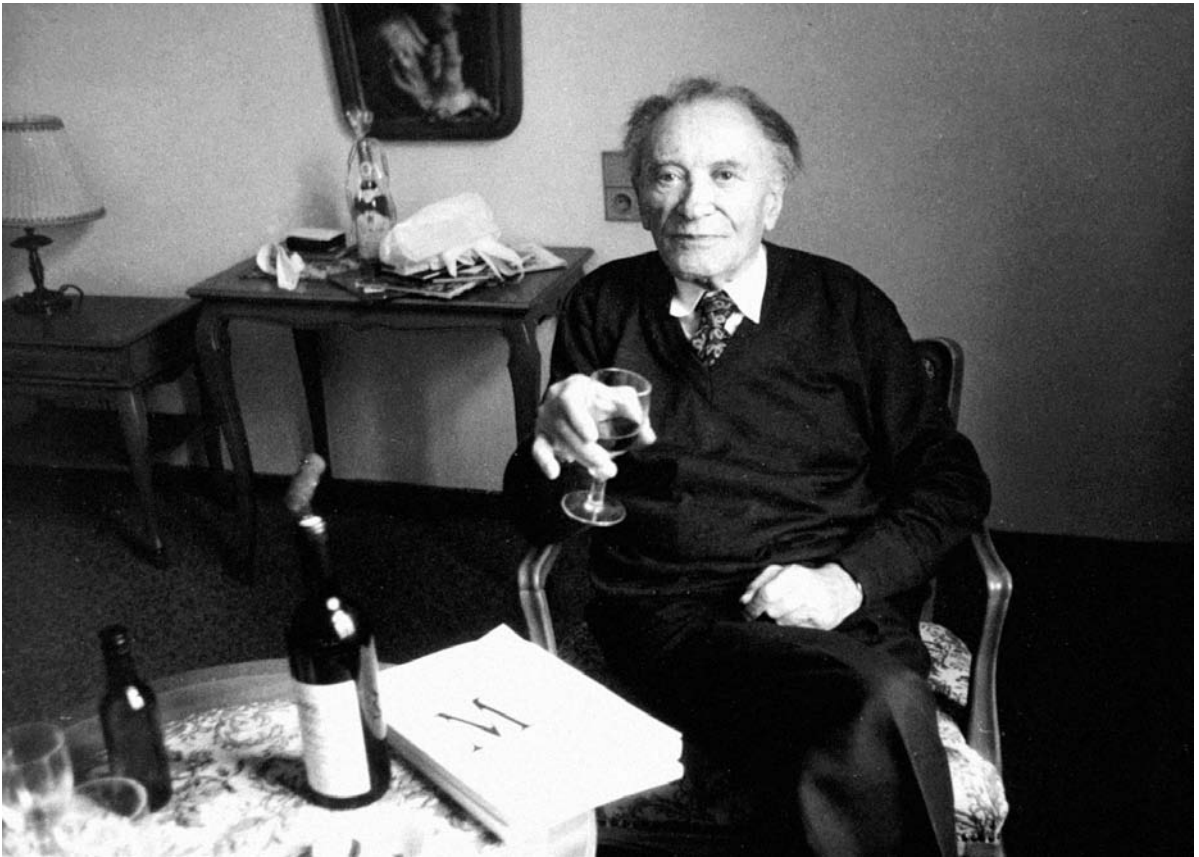
F. F.: Főleg Budapesten voltak cionisták, köztük is legtöbben ortodoxok. Szerintem az ortodox zsidók cionista nyomása sok zsidót antiszemitává tett. Nekik Magyarország nem volt a hazájuk.

C. R.: Az asszimiláció őszinte volt? Zsolt Bélára gondolok, vagy Komlóásra, akik azt mondták, hogy ez az asszimiláció felületes volt, és hogy a nemességet kapott zsidók a magyar nemesség majmai.

F. F.: Soha nem értettem egyet velük. Meggyőződésem, hogy teljesen asszimilálódhattunk volna. Úgy tudtam megérteni a zsidóságot, mint a kereszténység elődjét, a katolicizmus és a protestantizmus táptalaját. Ezért nem éreztem a zsidóságomat akadálynak sem ahhoz, hogy megtérjek, sem ahhoz, hogy magyarnak érezem magam. Ez spiritualitásom gyökere.

C. R.: Jól ismerte Zsolt Bélát?

F. F.: Igen, nagyon jól. Közel állt a *Szép Szó* köréhez. Nagyra tartotta József Attilát. Ő is nagyon magyarnak tartotta magát. A háború után dolgoztam a *Haladás* című lapjában.



C.R.: Miért beszélt felszínes asszimilációról, ha ő maga is annyira magyarnak vallotta magát?

F. F.: Nagyon zavarták őt azok a zsidók, akik bekerültek a magyar irodalomba, de a könnyű műfajt választották, és bulvársajtót csináltak. Ezek a zsidók szerint megőrizték a „gettómentalitást”. Vegyük például a cionista újságokat.

C. R.: A *Múlt és Jövőre* gondol?

F. F.: Nem. A *Múlt és Jövő* cionizmusa egy európai, művelt cionizmust képviselt. De az *Egyenlőségre* jellemző a „gettómentalitás”.

C. R.: Miben állt ez a mentalitás?

F. F.: A gettóbeli zsidó hagyományörző, akit az öltözködéséről lehet felismerni és aki hű a mózesi törvényekhez. Nem eszik ugyanabból a tányérból, mint a keresztény, nem magyar iskolába, hanem a héderbe járattja gyerekeit. A *Múlt és Jövő* olvasói küldtek pénzt Palesztinába, de asszimilálódtak, és kötődtek Magyarországhoz.

Az *Egyenlőség* olvasói kijelentették, hogy ők zsidó hazafiak. Az első világháború alatt azzal dicsekedtek, hogy mennyi zsidó halt meg a harcmezőn, még listákat is készítettek.⁷ Nagyon hamar érezték úgy, hogy üldözik őket.

C. R.: De hát a nagy zsidó írók messze álltak ettől a mentalitástól. Molnár Ferenc például...

F. F.: Ő volt a legtehetségesebb zsidó író. A *Pál utcai fiúk* az egyik legszebb magyar regény, egyetemes alkotás. De ő is írt egy regényt, az *Undort*, amelyben önkritikát gyakorol: kritizálja azt a gyökerekkel rendelkező zsidó entellektüelt, ami ő maga is volt. Molnár nem gettózsidó volt. Szenvedett, hogy apja és nagyapja szerint nem asszimilálódtak eléggé, „túlságosan zsidók” voltak. Ugyanez a helyzet Karinthyánál is, aki a humorba menekült. Az eggyel korábbi generáció írói nem voltak elég érettek, hogy azt mondják: „Igen, zsidó vagyok, de a kultúrámban magyar.”

C. R.: Visszatérve Zsolt Bélára, ő lázasan védte a zsidókat.



F. F.: Kitűnő polemista volt, de nagyon elfogult a rasszizmussal szemben; nem ismert mértéket. Mindenhol rasszistát látott. Hiperérzékeny volt, ezáltal mindenhol csak a rosszat látta, ott is, ahol nem feltétlenül volt. Például Illyést is támadta.⁸ A háború után kérte a szociáldemokratákat, hogy csináljanak tisztogatást, és az antiszemiták közé sorolt olyanokat is, akik nem voltak azok.

C. R.: Ön szerint Illyés nem volt antiszemita?

F. F.: Nem.

C. R.: Pedig az 1938-as *Pesti Napló* petícióját nem írta alá, és néhány írása hagy némi kétséget efelől...

F. F.: 1938-ban azt mondta, hogy nem szolidáris a zsidó kapitalista kereskedőkkel.⁹

C. R.: De hát nem minden zsidó kereskedő!

F. F.: Elmesélek egy történetet. A háború után meglátogatott franciaországi vidéki házamban. Beszéltünk a magyar parasztokról, és azt mondta: „Tudod, hogy nem tudtam antiszemita lenni. A húszas évek Párizsában internacionalista kozmopolita lett belőlem. De amikor találko-

zom egy tipikus zsidó kereskedővel, aki semmi más, mint kereskedő, ráadásul mind szélhámos és álszent, akkor néha kicsúszik a számon, hogy: 'bűdös zsidó'. A legjobb barátaim mégiscsak zsidók. Például Déry Tibor.” Magyarországon sok bankár, nagyiparos és még a földbirtokosok jelentős része is zsidó.

C. R.: Illyés tehát nem antiszemita. Ön szerint ki volt antiszemita? Németh László?

F. F.: Igen. De ő humanista is. És jó regényíró. Soha nem működött együtt a nyilasokkal, de idealizmusa a felé az elmélet felé húzta, miszerint létezik egy tiszta faj. Meg, persze, a parasztok felé.

C. R.: Szárszói beszéde nem volt kifejezetten humanista...

F. F.: Nem. De ha megnézzük Ignotus és József Attila esetét: Illyés karöltve járt Némethtel. Könyörögtünk neki, hogy szakadjon el az olyan antiszemitáktól, mint Szabó Lőrinc vagy Erdélyi József. De ő csak védte őket költői és „fajbéli” szolidaritásból.

C. R.: Az előbb Veres Pétert emlegette, és a vele való vitáját. Pontosan a „faj” kifejezésre



reagált ön, mert ez nem egyezett azzal a marxista ideológiával, amit Veres hirdetett.¹⁰

F. F.: Igen, több cikkemben is megírtam az ellenvéleményem. Ő „igazi” paraszt volt, autodidakta. Voltak eredeti ötletei. Például megvédte a csúnya nőket, a nem igazán szépeket. Azt mondta, néha őket is meg kell nézni, mert lehet, hogy okosak! Amikor elkezdett írni, eljött hozzám. A szakszervezeteken keresztül épp akkor kaptam egy kis konyhás garzonlakást egy új házban, amit akkor építettek. Belépett a fürdőszobába, és azt mondta: „Könnyű szocialistának lenni, ha az ember itt lakik!” Ez volt Budapest legmodernebb háza. József Attila sokat aludt itt.

C. R.: A harmincas években a „fajfogalom” meghatározóvá vált.

F. F.: Igen, sajnos, túlságosan bálványoztuk a nacionalizmust. Azt mondani, hogy nacionalisták vagyunk, az összes többi nemzettel való szakítást jelentette. A rasszizmus szélsőségessé vált. Az antiszemitizmus a nemzetiszocializmusban teljesedett ki. Látom, érzi ennek a kornak a komplexitását: a „zsidókérdés” égető kérdés volt. Az elvakult fanatizmus állandó témája.

C.R.: Ön egyik legjobb barátja volt József

Attilának. Ő mennyire volt tudatában annak, hogy az antiszemitizmus egyre nő?

F. F.: Abszolút. Ő igazi anti-antiszemita volt. Ha nem fogtam volna vissza Attilát, a *Szép Szó*, az antiszemitizmusra való reakcióként, zsidó folyóirat lett volna. Mondtam Attilának, hogy ahhoz, hogy ne zsidó lapnak tekintsék a folyóiratunkat, nem kellene, hogy több zsidó, mint nem zsidó munkatársunk legyen. Megharagudott rám: „Ők is írók, vagy nem? Költők, vagy nem?” Igazából ennek nem volt jelentősége, így is zsidó folyóiratként tartottak minket számon. Igyekeztük távol tartani magunkat a nemzeti kultúrától. Azok, akik nem olvastak minket, azt hitték, hogy a *Szép Szó* zsidó folyóirat. Ezt a kormányajtó terjesztette.

C. R.: Az emlékirataiban leírja, hogy a költő csalt azokkal a címötletekkel, amelyeket Ignatus Pál és ön javasoltak a folyóiratnak...

F. F.: Igen, megbeszéltük, hogy sorsot húzunk. Attila készítette elő a papírokat, és mind-egyikre azt írta, hogy *szép szó*... Nem rossz cím egyébként. A magyarban sokszor mondjuk: *szép szóval, nem erőszakkal*. Az ideológiai harcért ne vad háborút vívjunk, hanem meggyőzzük, vagy lebeszéljük a másikat valamiről... Érdekes,

ahogy Attila, amikor csalódott a kommunizmusban és kommunista barátaiban, ugyanolyan lázasan lett szociáldemokrata, mint amilyen kommunista volt azelőtt. Mondjuk úgy, hogy sokkal hevesebb antikommunista volt, mint én, habár engem is húzott ebbe az irányba...

Nagyon tiszteltem és szerettem. Nagyon közeli barátom volt. Nagyon jó ember volt, tiszta és nagyon öntörvényű is. Gyakran láttam boldognak. Egy nap, mikor a Bartók Bélával való találkozásáról jött ragyogva, megkérdeztem tőle: „Mi történt?” „Képzeld – mondta –, azt mondta nekem, hogy az vagyok a költészetnek, ami ő a zenének.¹¹” Boldoggá tette ez az elismerés. Egy másik nagy író is beszélt róla elismeréssel, Kosztolányi, aki nagyon szerette őt. Füst Milán szintűgy. A magyar költészet nagyszerű volt: a *Nyugat* túlélői... Babits is nagy költő volt...

C. R.: József Attilának volt egy nagy vitája Babitscsal...

F. F.: Infantilis vita volt. Attila nagyon gyerekes jellem volt. „Mint gyermek, aki”¹² – mondja a versében. Gyerekeknek érezte magát. Azt, hogy Babits nem ismerte el, nem segített neki, nem is bátorította, egy kiáltóan igazságtalan támadásra indította Babits ellen, amit később meg is bánt, de Babits nem bocsátott meg neki. Ady halála után Babitsnak hatalmas presztízse lett, ő lett mindannyiunk atyja, és elismerését fontos volt kivívni. Engem Illyés küldött el hozzá egy regényrészlettel, amit elég jónak talált ahhoz, hogy a *Nyugat*-ba elküldjem, és meggyőzött, hogy vigyem el Babitshoz. Babits a feleségével együtt fogadott, elvette a kéziratomat, átment a másik szobába, megkérte a feleségét, hogy hozzon teát, majd egy fél óra múlva visszajött: „Nos, elolvastam, a következő számban meg fog jelenni.”

C. R.: Ez tehát nagy érdem volt.

F. F.: Hajaj! Babits az irodalom pápája volt. Nemesi oklevél volt, ha elismerte az embert.

C. R.: József Attila ebben az elismerésben sosem részesült...

F. F.: Bartók és Kosztolányi elismerése hiába volt ugyanolyan értékű, pont a Babits iránt táplált gyermeki érzése volt az oka Attila lázadásának, ami ebben a szerencsétlen cikkben nyilvánult meg. Megmutatta nekem, de nem tetszett.

C. R.: A *Szép Szón* kívül egy másik folyóiratot is szerkesztettek együtt József Attilával: a *Valóság* első és utolsó számát, ami miatt néhány hónapra le is tartóztatták. József Attila is írt benne egy cikket, de őt nem zaklatták...

F. F.: Ez a folyóirat még csak súrolta a kommunizmust. Magáról a folyóiratról egyáltalán nem tudtak Magyarországon, mert megjelenésének már az első pillanatában a rendőrség az összes számot elkobozta és betiltotta. Engem pedig valóban letartóztattak, Attila ezúttal megúszta. Ez csak egy röpké epizód volt.

C. R.: Utoljára térjünk vissza a kommunizmusra. Biztosan emlékszik Sallai Imre és Fürst Sándor kivégzésére. Tiltakozó aláírásokat gyűjtöttek...

F. F.: Én éhségstrájkot tartottam a börtönben. Azt hiszem, Attila írta a petíciót Illyéssel, de nem vagyok benne biztos.

C. R.: József Attila a *Levegőt!* című versében ír a rendőri felügyeletről. Önt gyakran zaklatták?

F. F.: Zaklatni nem zaklattak mindig. Az írókat szemmel tartották... A *Szép Szó*-ban is volt egy besúgó, de mivel semmi felforgató dologról nem tudott beszámolni, semmilyen konspirációt nem terveztünk, nem sokra mentek vele. Úgyhogy nem volt semmi rendőri beavatkozás a lappal kapcsolatban. 1938-ban egyszer elítéltek egy cikkemért, amit a szociáldemokrata újságnak írtam, és amelyben tiltakozom a náci Németországgal való szövetség ellen. Hat hónap börtönre ítélték, és ekkor kerültem tudósítóként Párizsba. Csak később lett belőlem száműzött, amikor kitört a háború.

C. R.: Apropos száműzött, Thomas Mann is az volt. A tiszteletére szerveztek egy felolvasóestet, amire el is jött. Ezzel is azt akarták kifejezni, hogy nem akarnak csatlakozni a náci és antidemokratikus Németország programjához?

F. F.: Pontosan. Attila írt is egy verset erre az alkalomra. Thomas Mann nagyon népszerű volt Magyarországon. Felolvasott egy részletet abból a regényéből, amit akkor írt. Az est József Attila versével kezdődött volna, de a rendőrség betiltotta.

C. R.: Miért?



Fotó: Bruno Bourel

F. F.: „Örül, hogy lát ma itt / fehérek közt egy európaít”¹⁵. Ez olyan mondat volt, amit a rendőrség nem tűrt meg. Minden benne volt: a náciellenesség, a Thomas Mann és köreivel való szolidaritás. Érdekes például, hogy Thomas Mann Pestre érkezéséről praktikus politikai okokból nem tudtak a *népiek*. Minden baloldali kezdeményezésen való részvételt elutasítottak.

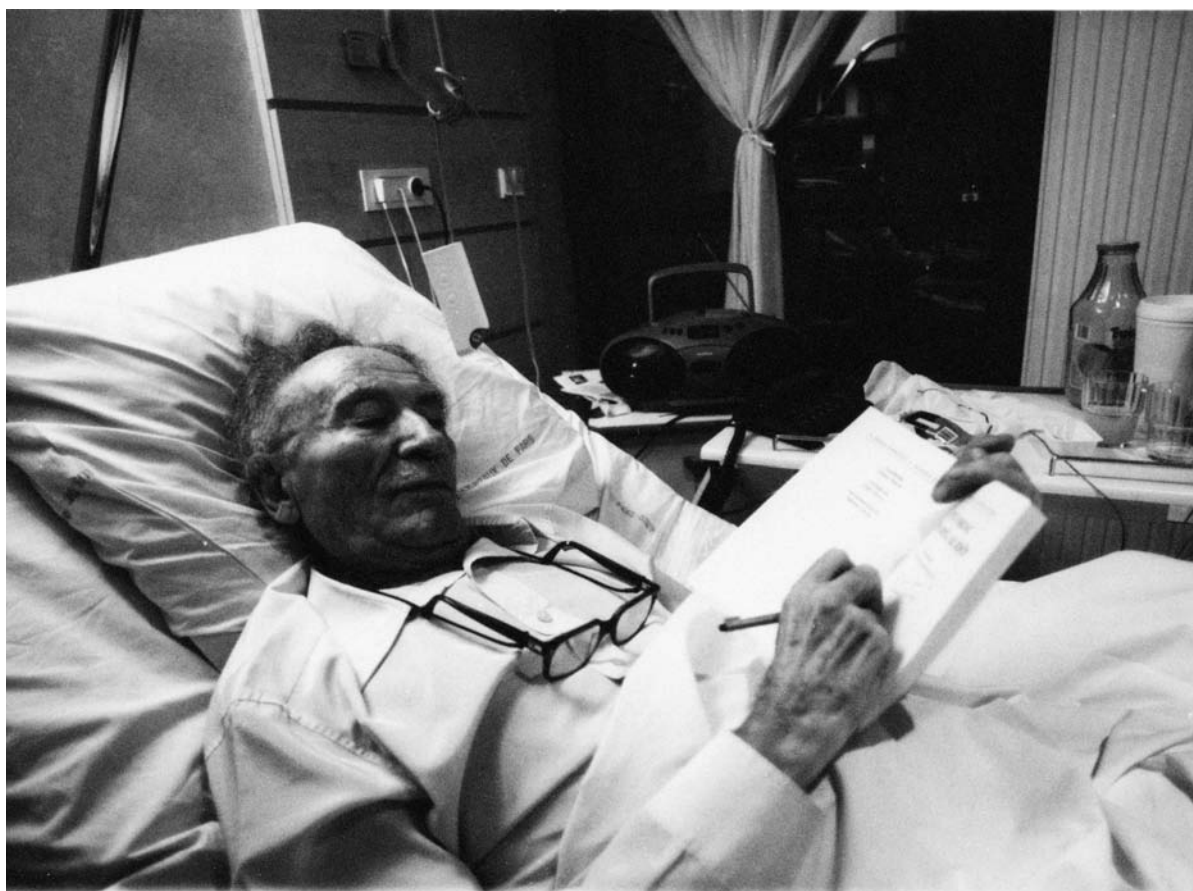
C. R.: Maga is írt a *Válaszban*, Szentkuthy Miklós az önéletrajzában szinte ódákat zengett erről. Urbánusként mit gondolt?

F. F.: Először Illyés kérésére írtam, de Attila és Illyés között egyre feszültebb lett a viszony, és a *Válasz* Gömbös-párti lett. Gömbös közeledett az írókhoz, de mi, urbánusok, éreztük, hogy ez színjáték Gömbös részéről. Az elszakadást a *Válasz* egy zsidó munkatársa, Sárközi György kezdeményezte, aki a lap főszerkesztője volt. Ez a szakítás inkább szóban történt. Nagyon kötődtem a laphoz, és Sárközi is. De ő úgy

gondolta, hogy a *Válasz* és a *Szép Szó* közül választani kell. Én a *Szép Szót* választottam. Bibó István barátilag például jobban kötődött Illyéshez és Németh-hez, bár nem mindenben osztozott a véleményükben. Liberálisabb volt, és inkább demokrata. Ő a *Válasz*-nál maradt.

C. R.: Ismerte Szentkuthy Miklóst?

F. F.: Annak idején a szemére hánytam, hogy túl sokat fecseg. Világi, enciklopédikus szellem, fantasztikus tudással. A *Prae*, amit 1934-ben írt, nagyon gazdag mű. Ő nem volt annyira elkötelezett. Kicsit közelebb állt a *Válasz*-hoz, de ez inkább a politikától és ideológiáktól független barátságokból és szimpátiákból adódott. Igazi entellektüel volt. De nála jobban szerettem egy másik elmét, a *Válasz*-on és a *Szép Szón* kívül álló valakit: Ambrus Zoltánt. Antimodern, antiklerikális, antikommunista. Ambrusnak nagyon jó humora volt, és nagyszerűen írt.



C. R.: Kiket szeretett az akkori írók közül?

F. F.: Hát például Karinthy. Elragadó ember volt, még abból, a háború előtti generációból, aki számára az elkötelezettség inkább esztétikai, mint ideológiai természetű. Ady elkötelezettsége meglehetősen különleges, de a többieké nem. Az idősebb Ignó, a nagy költő és kiváló kritikus mint fiát vezette be Adyt a magyar irodalomba. Egy kollégájának ezt mondta egyszer: „Akasszanak föl, ha értem, de nagyon szép.” Karinthy a humornak élt és az irodalomnak. Nagyon baloldali volt, liberális, szimpatizált velünk... Ami igazán jellemző a régi generációra, hogy csupa különböző és nehezen besorolható emberből állt, mint például Krúdy Gyula, a „magyar Csehov”. Ady a mi Baudelaire-ünk. Attila Villon és Éluard között áll valahol.

C. R.: Azok között a nem zsidó írók között, akik kiálltak a zsidók mellett, volt valaki, akit „zsidóbérencnek” hívtak: Móricz Zsigmond.

F. F.: Ő naturalista regényíró volt, kicsit olyan, mint Balzac. Egy nap elhívott egy kávéházba, és azt mondta: „Szeretném tudni, mi van a fejedben.” „Nincs semmi titkolnivalóm – mondtam. – Megtisztel az irántam való érdeklődésével.” És két órában kifejtettem, mit gondolok Magyarországról, a helyzetemről, az életemről. Még jegyzetelt is, az ingujjára! Nagyjából egyet értett velem. Azt mondta: „Őn egy ésszerű ember a minket körülvevő esztelenségben.” Azt is hozzátette, hogy szerinte van itt minden, amit csak el lehet képzelni: vannak olyanok, akik szeretik a zsidókat, olyanok, akiknek vannak ugyan előítéleteik velük szemben, de nem érdekli őket az egész, olyanok, akik kiűznék őket, és olyanok, akik a legszívesebben megölnék az összes zsidót. Végül így foglalta össze: „Még nincs vége az emberi ostobaság ellen vívott harcunknak!” Egyik könyvének a végén ezt írja: Minden „*elvégeztetett: de semmi sem tisztázott*”¹⁴.

C. R.: Mikor volt ez a beszélgetése Móriczcal?

F. F.: Közvetlenül a *Szép Szó* megalapítása után, 1936-ban.

C. R.: A többiek zsidó íróként tartották önt számon?

F. F.: Nem. Kivéve azokat, akiknek megmondtam, hogy zsidó vagyok, mint Attila, Móricz, Ignotus... Egyébként a háború alatt kiadtak egy vastag kötetet, amelyben összegyűjtötték a zsidó írókat, de engem meg sem említettek.

C. R.: Amikor bevezették az első zsidótörvényt 1938-ban, fenyegetve érezte magát? Vagy már Párizsban volt?

F. F.: Akkor már Párizsban voltam. Nagyon pesszimista voltam. Azt jószóltam, hogy a nyilasok hatalomra kerülnek.

C. R.: E miatt a törvény miatt sok zsidó író emigrált ebben az időben, önnel ellentétben: Ignotus Pál, Körmendi Ferenc...

F. F.: Még egy nagyon jó zsidó barátomról kell beszélnem, Hatvany Lajosról. Nagyon szerettük egymást. A zsidó ember mintaképe: aki sehol máshol nem akar lenni, mint Magyarországon. Pénzügyileg támogatta Adyt, segített Attilának, Karinthynek, Kosztolányinak, és a *Nyugatot* is támogatta anyagilag. Igazi örök-elégedetlen volt. Egyszerre imádta és gyűlölte a magyar irodalmat. Nagyon művelt volt, németül írta a doktoriját arról, ami szerinte az a tudományág, ami nem ér annyit, hogy tudjunk róla: a filológia. Thomas Mann-nak nagyon tetszett ez a doktori dolgozat, jó barátok is voltak. El is jött hozzá Budapestre. Hatvany igazi magyar volt. Írt egy fontos könyvet: *Urak és embeerek*. Elmesélek egy történetet. Egy hónappal azelőtt, hogy Franciaországba jöttem, 1938-ban, elmentem hozzá Budára ebédelni a Bécsi tér 6-ba, a palotájába. Az ebéd utáni sétánk alatt a nyilaskeresztesek városi tüntetésének zaja elhallatszott egészen odáig. A téren, egy miniszter palotája előtt állt egy rendőr. Parasztszármaszármas rendőr volt, jó ember. Köszönt Hatvanyt. „De mi ez a zaj?” – kérdezte tőle Hatvany. „Nagy a szegénység, kérem” – válaszolta a rendőr.

C. R.: Hatvany csúnyán összeveszett Némethel.

F. F.: Igen, borzasztóan. De ha érdekli egy vélemény Némethről, el kéne olvasnia egy barátom, Kolozsvári Grandpierre Emil könyvét, aki szigorú kritikát gyakorol Németh ideológiájáról, és rámutat, mennyire felszínes volt helyenként. Bátor dolog volt ezt megírni akkor, mert Magyarországon Németh nagy tiszteletben állt.

C. R.: Azt hiszem, alaposan körbejártuk a témát, igaz, nem beszéltünk Ignotusról, se Szerb Antalról.

F. F.: Ignotusról majd legközelebb, de ami Szerb Antalt illeti, nagyon elitista volt, és nagyon elővigyázatos. A vitákban semleges maradt, sosem ment el a zsidó öngyűlölet felé. Magyar íróknak tartotta magát ő is. Meggyilkolták.

C. R.: Nem elkötelezett íróként azért a *Magyar irodalomtörténetének* végére írt pár oldalt Szekfű és Szabó antiszemitizmusáról.

F. F.: Igen, de mellőzve a történelmi kontextust. Nagyon tisztelem Szerbet, nagy író volt. Kicsit, mint egy magyar Mallarmé. Még mindig nagy név a magyar irodalomban.

C. R.: Köszönöm a beszélgetést.

FRANCIÁBÓL FORDÍTOTTA: SURÁNYI ANNA

JEGYZETEK

¹ Gyarmati Fanni a polgári neve.

² Pontosabban: a Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiumához.

³ Ezt az állítást a *Budapesttől Párizsig. Emlékeim* című művében is fenntartja, de maga a betérés a gimnáziumi évek után történt. Azért mondja, hogy 15 éves korában tért meg, mert a nagykanizsai piarista gimnáziumbeli tanárai és barátai hatására már ekkor elkötelezett híve lett a katolikus vallásnak. Karády Viktor: *Mikrohistoria és társadalomtörténet: Fejtő Ferenc pályakezdése*. In: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek 1867-1945*, Budapest, Replika kör, 2000. p. 93-97.

⁴ Ezt Vas Istvánon kívül a Sárközi-levelek is megerősítik. (*Mért vijjog a saskeselyű?* Budapest, Holnap, 2002, vol. 1. 136.) MTA AK, Ms 5971/139: Sárközi Györgyhöz írt levelek: Sőtér István. Újszegedi levelek, 1936. augusztus 3.: „Ami a Szép Szó-t illeti, természetesen nem tudtam támadó szándékairól, igen meglepnek és egész torz pózukat mesterkéltnek érzem.” vagy: OSZK, Irodalmi Levelestár,

Molnár Ákos–Sárközi Györgyhöz, 1936. november 1-jén írt levele: „Kedves Barátom, kivánságodnak elvi szempontból nem tehetek eleget, mert nem ismerem az ellenségeskedés okát. Idáig azt se tudtam, hogy a két lap között hadiállapot áll fenn.”

⁵ Füst és Komlós között ezt az éles pengeváltást két ok váltotta ki: egyrészt Füst kifakadt a miatt a közöny miatt, amit barátja zsidó származású író társaival szemben tanúsított, mivel ők az 1938–1939-es zsidótörvények óta alig-alig publikálhattak. Ezek a törvények a könyvkiadás és a liberális sajtó kisajátításához vezettek. Másrészt pedig Füstöt bosszantotta, hogy Komlós akart írni egy „magyar-zsidó irodalomtörténetet”, amely szerinte ezekben a vészjósló időkben sokkal inkább árt, mint használ majd az íróknak. Füst Milán *Összegyűjtött levelei*. Fekete Sás Kiadó, 2002. p. 354-360. Komlós válaszlevelei, amelyekben egyrészt zsidó büszkeségét hangoztatja, másrészt megpróbálja lecsillapítani barátai dühét, a Petőfi Irodalmi Múzeumban vannak; PIM. V. 4140/364/1–17., 1939. október 10., 11., 15-i levelek.

⁶ Komlós ugyanis nem vett részt a *Szép Szó* antifasiszta küzdelmeiben, sem a Márciusi Frontban, ő inkább irodalmi síkon harcolt, megpróbálta a nemzedékét az *Ararát* zsidó–magyar évkönyv köré szervezni, amelynek 1939–1944 között főszerkesztője volt. Egy 1937-es pozsonyi konferencián tartott beszéde, melyben a magyarországi demokratikus szabadságjogok hiányáról beszélt, budapesti zsidó gimnáziumi tanári állásába került.

⁷ Valójában a korabeli antiszemita nyomásra reagáltak így, amely a zsidókban csak háborús haszonélvezőket látott, vagy Gömbös Gyula kezdeményezésére ki akarta őket zárni a hadsereg tisztikarából.

⁸ Egész pontosan az 1934-es nagy vita során, amelyet Németh Lászlónak egy jugoszláviai magyar kisebbségi folyóirat, a *Kalangya* hasábjain Hatvany Lajos ellen indított támadásai váltottak ki (Németh László: *Ember és Szerep*,

Kalangya, 1934. június. 6. sz.). Zsolt Béla: A Nagyerdő és a nagyvilág, *Újórag*, 1934 május 27.; Illyés Gyula: Szellemi vérvád, *Magyar Hírlap*, 1934. június 3.; és Ignótus Pál válasza: Az út, *Esti Kurír*, 1934. 124.sz. Mindezeket a dokumentumokat ld. in: *A népi-urbánus vita dokumentumai, 1952–1957* (szerk.: Nagy Sz. Péter). Budapest, Rakéta, 1990, *op. cit.*, 110–124.

⁹ De azzal sem szolidáris, amit magyar zsidók könnyű műfajának nevezett... Illyés Gyula: Naplójegyzetek, *Nyugat*, 1938/5: „A lakáj-drámaíró, a limonádé szerző, a tőzsdés, a közgazdasági zsarolásból élő »zughírlapíró« s unokatestvére, aki a közgazdasági pauszálébol él, a posvány-zsurnaliszta, a ponyva-kiadó, a producer, a filmíró, a színházi vállalkozó, akikre már nincs is jelző, a görll-menedzser, sőt a lánykereskedő, mind-mind kultúrajajt bömbölnek és miniket biztatnak, hogy haljunk hősi halált értük, hisz mi is a kultúrát, a demokráciát, a szabadsajtót, a gondolat szabad terjesztését emlegettük. [...] Megtörténhetik, hogy fel kell áldoznunk magunkat. Méltó mód végezzük, a magunk ügyéért. Ha tenyerünk bőrét tisztán tartottuk tőlük, csontjainkat ne egy gödörben találja az utókor e döngökéivel.”

¹⁰ A vitát Veres Péter „fajfogalmának” újfajta alkalmazása váltotta ki, amelyet a *Számadás* (Budapest, Révai kiadás, 1937) című önéletrajzában fejt ki. Fejtő Ferenc: A „faji” szocializmusról, *Szocializmus*, 1937/6.; Veres Péter: „Faji” szocializmus vagy „tisztá” szocializmus? 1937/7–8. 295–302.; Fejtő Ferenc: Fajkérdés vagy szocializmus. *Szocializmus*, 1937/7–8. Két másik idevágó cikket ld. *Szocializmus*, 1937/10.

¹¹ „Képzeld, Bartók Béla azt mondta nekem, hogy én az vagyok a magyar költészetnek, ami ő a muzsikának.”

¹² *Thomas Mann üdvözlése*.

¹³ *Thomas Mann üdvözlése* – A folyóirat 1937. január 13-án a Magyar Színházban felolvasóestet szervezett a német író tiszteletére.

¹⁴ *A Fáklya* c. regény.

Drága Francois!

Ez nem volt szép és sportszerű tőled – nem kívárni a századikat. Nem csak a magad szempontjából, hanem azok miatt, akik bámulták ezt a gyönyörű futásodat, s biztató (saját magukat biztató) tapsukkal a centenáris célszalagig kívántak be- és átsegíteni.

Abbahagyni akkor, amikor már ilyen szépen – fantasztikusan – teljesítettél! De e parányi malőr ellenére, mégis, személyiséged és életpályád fölillantott valamit az ember halhatatlanságból. Hiszen annyi korszakon és rendszeren átvélő pályád – történelmi kontextusból nézve – valóban a fél-halhatatlanság csodája. Mert életpályád csodáját elsősorban nem fizikai, hanem történelmi szempontból kell értelmezni. A valóságban érintkezni azzal, aki azokkal harcolt, alkotott és lélegzett együtt, akik ma köztéri szobrok, utca-, sőt főutca- nevek és megannyi PhD-dolgozat témái. S köztük Te magad is, akinek élete és műve maga is több, betemert korszak krónikájában és lábjegyzeteiben él! Mindenkire, aki veled közvetlenül érintkezhetett, kisugárzott valami ebből a halhatatlanságból. Miközben Te, a halhatatlanság erényével, nagyon is itt voltál köztünk halandóként, nem lábjegyzeti létezésben, hanem teljes emberi aurádban, s naprakész frissességben. Nem az emlékek bizományosaként, hanem a mai diskurzus és kocsma teljes jogú és súlyú résztvevőjeként.

Mint barátodnak, Kertész Imrének, neked is *Jób* sorsot juttatott, aki megítéli az emberi életet (ki?, ne vitassuk). De leginkább saját magad: a következetesség (ez a *Jób*-történet üzenete) érdemelte ki ezt a happy enddel végződő sorsot, amivel átverekedted magad az apokalipszis századán. Becsületesnek lenni, hűnek lenni önmagadhoz – végül is, ha nagyon későn is, de elnyerte a jutalmát. Ezt kibekkelni, ahhoz jó adag derű, könnyedség is vegyült a személyiségedben – ez jellemezte a mi kapcsolatunkat is.

(Bevallottam, hogy nem tetszik a magyar zsidóságról írt műved, s úgy lavíroztam, hogy ne kelljen kiadnom, s egyúttal meg ne sértselek – hogy lehet olyan könyvet írni a magyar zsidóságról, amelyben nem szerepel sem Hatam Sofer, sem Goldziher Ignác neve? –, de ehhez Te kellettél, hogy megértsd, sőt: el is fogadjad barátsággal az ítéletemet, s ez mit se változtasson szereteteden! Az alább közölt, igen fontos s kitűnően kérdezett interjúserreg megítélésében sem értünk egyet – ha van halhatatlanság, ezt ez érintettek bevonásával, ha jövök, majd még megvitatjuk, addig csak boldogságomnak adok hangot, hogy közzétehetem. (Ez a könnyedség is a titka a hosszú életnek. Amelyben, ha ez feltétel, s valószínűleg igen, nem lesz részem.)

Könnyedséged forrása – minden bizonnyal – az, a felismert folyamatokat egyéni életútra váltó kétotthonúság, amellyel valahogy elviselhető ez a fülledt és gyűlölködő magyarországi szellemi lét (ahogy ezt az itt lejegyzett posztumusz hozzászólásod is bizonyítja), amely egy zsidó alkotónak semmilyen formában nem engedte meg a teljes létezését, ha nem tehetette – időben! – saját magát féllábbal és féllélekkel, kívülrre: egy másik nyelvbe és kultúrába. (Ezt bizonyítja Kertész Imre választása is.)

A folyóirat-szerkesztés nyűge – nagy ellenségcsináló. Pláne, ha zsidó folyóiratot ad ki az ember Magyarországon a *soá* sérelme után – s ezen (szerintem) nem oszt és szoroz sokat a személyiség sértődésre hajlamos volta. Ez a helyzet magában hordja sui generis sértett „átkozottságát”. Viszont akad a dolognak néhány pozitív oldala is – olyan emberek barátsága, szeretete, mint Te. Ez az a pluszhozadék, ajándék, amitől mégis „megéri”. A *Kultúra és Közösség* (a „kék”) 1987/4-es száma (az általam szerkesztett *Múlt és Jövő* egyik kísérleti próbaszáma) jutott el hozzád, s arra írtál egy szép, egyenrangúságomról biztosító levelet. Azóta állunk kapcsolatban. (Utolsó írásod számomra egy e-mail volt 2008. május 11-én: „Kedves Janosom, minden szamat a *Mult es Jovo*-nek izgalommal es tanulsaggal olvasom. A te cikkeidet is peldaul a *Nepszabadsag* aprilis 15-en megjelent velemenyedet...”, s mint Ágitól (Fenyő) hallom, hogy a haláloed alkalmával bejátszott, utolsó tv-riportban is ott látszott az asztalodon a *Múlt és Jövő* egy példánya, ahogy Ági értelmezte: „Feri ezzel is segíteni akart nekünk...”)

Jelentkezésed még a rendszerváltás előtt történt (jómagam mind a piros és mind a kék útlevélemtől megfosztva [s már egy nemzedék nőtt fel, aki ezt a „piros”, „kék” útlevél fogalmát nem tudja értelmezni] – nem gondolhattam, hogy sűrűn fogunk találkozni: Budapesten, Párizsban, Jeruzsálemben – sőt: Betlehemben, egy karácsonyi éjféli mise erejéig, 2003).

Barátságod és közreműködésed a *Múlt és Jövő*vel töretlen volt, közvetlen és kollegiális. (Az idei második *Nyugat* számba is ígértél cikket, noha ama utolsó e-mailedben viszont a *Szép Szó* negligálásáért mostad meg a fejemet.) Figyelmeztettelek, hogy korántsem vagyok olyan rangú író, mint amire neked megküldött írásaim-

ból következettél, s koránt sincs a *Múlt és Jövő*nek akkora súlya, mint a kiküldött példányok után feltételezted. Amikor ezt sikerrel bizonyítottam be – mert, igenis, rendre (mint mások esetében is), megérkeztek a figyelemztetések, hogy nem érdemes velem s a *Múlt és Jövő*vel barátkozni – csak megvontad a válladat. Sőt: amikor az *É*ben, a *Nép szabadságban* egy-két hozzászólásomat olvastad, örömmel és drukkeri barométerként jelentetted, hogy úgy érzed, hogy a helyzet megváltozott. Az a helyzet nem változott meg, hogy egy ilyen kitűnő, a szónak csak már egy történelmi levegőjű értelmében érvényes, szellemi emberrel, mint Te, eltölthetem egy kis időt, megízlelhettem egy történelmi léptékű egyéniség nemes aromáját – nemcsak könyvek és folyóiratcikkek időtlen állandóságából, hanem a való életben is – amely (mint a költő mondja) „csak álom”. Talán ez volt a hosszú, „félhalhatatlan” élet igazi értelme – minden isteni-fizikai törvényszerűség ellenére: erről tanúságot tenni. S hogy ez kijutott – *all after all* – nekem, valamelyes kiválasztottság elbizakodott tudatával tölt el.

Elsősorban ezt köszönjük neked, bárhol is érnek el soraink: [Kőbányai] János és [Fenyő] Ági

Fejtő Ferenc a *Múlt és Jövő*ben

A francia forradalom és a zsidók emancipációja. Tanulmány. (Ford.: Berényi Gábor.) 1989. 2. sz. 88–90.

„A Duna legszebb városa”. Esszé. (Ford. Péter Éva.) 4. évf. 1993. 2. sz. 35–38.

Az asszimiláció és az integráció paradigmái. Kőbányai János párizsi beszélgetése Fejtő Ferencsel az új könyve megjelenése előtt. 7–8. évf. 1996/4 1997. 1. sz. 91–92.

Heinrich Heine, az örök ifjúság jelképe és a Szentlélek lovagja. (Németből ford.: Ember Mária.) 9. évf. 1999. 1. sz. 90–92.

Pályakép kitérőkkel. Kiss Ágnes interjúja Fejtő Ferencsel. Neuilly sur Seine, 1996. augusztus. 7–8. évf. [1996/4–1997. 1. sz. 85–90.

Kicsoda Kertész Imre? Irodalmi Nobel-díj, 2002. Esszé. (Ford.: Zsámboki Mária.) 14. évf. 2003. 1. sz. 67–68.

Heine. Bp., 1998. Múlt és Jövő Könyvkiadó, 402. old.

